

УДК 745.5.023.1-035.574:[069:908]](471.87)«19»
ORCID ID: 0009-0008-7764-0758

ПИЛИП Роман Іванович,
кандидат мистецтвознавства,
завідувач кафедри декоративно-прикладного мистецтва
Закарпатської академії мистецтв
Україна, м. Ужгород

ДОМІНАНТНІ ОРНАМЕНТАЛЬНІ МОТИВИ ТРАДИЦІЙНОЇ ПИСАНКИ ЗАКАРПАТТЯ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ

Анотація. У статті висвітлюється питання мистецтвознавчого дослідження та збереження однієї з найдавніших колекцій писанок Закарпаття, що переходять у фондах Закарпатського обласного краєзнавчого музею. Зокрема вивчаються домінантні мотиви та композиційні принципи традиційної писанки з колекції 20-30-х років минулого сторіччя. Ця колекція писанок у міжвоєнний період була зібрана комплексно за основними видами та локальними групами етноісторичного Закарпаття та спершу зберігалася в м. Мукачево. Завдяки вивченню, фаховій науковій атрибуції пам'яток та реконструкції вдалось встановити стан цілісності та збереженості колекції, а також проаналізувати домінантні мотиви та композиційні принципи візерунку традиційної писанки Закарпаття зазначеного періоду. Вперше в науковий обіг вводяться раніше не опубліковані джерела – візуалізовані й систематизовані орнаментальні мотиви найдавніших збережених зразків традиційної писанки Закарпаття.

Ключові слова: композиція писанки, міжвоєнний період, орнаментальні мотиви, семантика, символіка, традиційна писанка.

Abstract. This article highlights the issues of art historical research and preservation of one of the oldest collections of pysankas in Transcarpathia, which are kept in the funds of the Transcarpathian Regional Museum of Local Lore. In particular, the dominant motifs and compositional principles of traditional pysanky from the collection of the 20-30s of the last century are studied. This collection of Easter eggs in the interwar period was comprehensively collected by the main types and local groups of ethno historical Transcarpathia and was first kept in Mukachevo. Thanks to the study, professional scientific attribution of monuments and reconstruction, it was possible to establish the state of integrity and preservation of the collection, as well as to analyze the dominant motifs and compositional principles of the pattern of traditional Transcarpathian Easter eggs of this period. For the first time, previously unpublished sources are introduced into scientific circulation – visualized and systematized ornamental motifs of the oldest surviving examples of traditional Transcarpathian Easter eggs.

Keywords: *pysanka composition, interwar period, ornamental motifs, semantics, symbolism, traditional pysanka.*

Вступ. Традиційна писанка Закарпаття є розвинутим видом народного мистецтва. У традиційній культурі українців Закарпаття вона мала масовий характер творчості. Кожного року відписувалась, рідко зберігалась до наступного, навик розписування писанки та їх візерунки були закарбовані у пам'яті народу. У ХІХ ст. писанкарство в різних художніх варіантах побутувало на всій території України [12, с. 404].

Традиція розписування візерунками куряче яйце на передодні Великодня передавалась з покоління у покоління, часто від матері до доньки, оскільки писанкарство в традиційній культурі краю було суто жіночим заняттям. Тож ми можемо розглядати писанкарство як один з чинників народної педагогіки. Наші пращури за допомогою орнаментів виражали своє світосприйняття, міфологічні уявлення про світобудову.

Домінантні орнаментальні мотиви писанки Закарпаття в основі мають спільні риси з українським орнаментом інших видів декоративно-ужиткового мистецтва, проте в деталях вирізняються за етнографічними групами, що є своєрідним етнодиференціюючим фактором, та виражає поняття «свій» / «чужий».

Вивчення основних орнаментальних мотивів традиційної писанки міжвоєнного періоду важливе через визначення орнаментальної культури етноісторичного Закарпаття, з'ясувавши характер орнаментів, що притаманні писанці кінця ХІХ першої третини ХХ ст., ми можемо простежити причини змін, які відбулися в художній системі в наступні десятиліття.

Писанка зафарбовувалась в яскраві червоні, фіолетові відтінки кольорів. Відбувалось це дійство в одне з найбільших християнських свят року, тож писанка закарбовувалась в пам'яті народу як символ Христового воскресіння, приходу весни, асоціювалася з родиною, формувала етносвідомість. Широко використовувалась писанка і в обрядових дійствах, відписувалась з року в рік, через це М. Селівачов стверджує, що в ХІХ – першій третині ХХ ст. писанка була найпродуктивнішим видом українського народного мистецтва (щовесни в кожному селі виготовляли принаймні від кількох сот до двох-трьох тисяч нових зразків), вона не могла не стати стилеутворюючим фактором для решти видів декоративно-ужиткового мистецтва [10, с. 152].

Художня система писанки з її формою візерунків, колоритом, композиційними принципами розвивалась упродовж сторіч. У середині ХХ ст. зміни передусім торкалися техніки виконання, що вплинуло на художню виразність писанок другої половини ХХ ст. Дослідження писанки сьогодні утруднене відсутністю детальної і повної колекції, яка б відображала все різноманіття, притаманне закарпатській писанці [8]. Тому сьогодні вкрай важливо виявити архаїчні взірці візерунків писанки, що відображали б світоглядні уявлення українців Закарпаття наприкінці ХІХ – першій половині ХХ ст., оскільки в писанці відбулись зміни і трансформації її художнього ладу.

Колекція традиційної писанки кінця XIX – першої третини XX ст. була зібрана Г. Стрипським. З 1903 по 1911 рр. він збирав писанки старого Закарпаття в селах Ясіня, Богдан, Довге та на Мукачівщині. Деякі з них опубліковані на сайті етнографічного музею в Будапешті [13].

Інші джерела розпорошені про різноманітних виданнях, листівках, світлинах. Зокрема, три писанки з Рахівщини зафіксовані на світлині Р. Гульки [14, с. 165]. Чорно-білі фото писанок з с. Нересниця та її околиць знаходимо в праці С. Маковського [5, с. 82-84].

Завдяки регіональним відмінностям та широкому побутуванню писанок у XIX ст. були сформовані одні з найдавніших колекцій писанки у музеях Києва, Лубен, Львова, Кракова, Варшави, Брно та інших [3, с. 218]. Сьогодні колекції писанок розпорошені по різних музеях України та закордону. Комплексної збірки чи експозиції в музейному просторі, яка б включала писанки усіх етнографічних теренів України, досі немає.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Писанка українців Закарпаття XX ст. майже не представлена в наукових виданнях України. Досі немає ґрунтовного аналізу писанки як невід’ємної частини культури краю. Не проаналізовано еволюцію писанки, її художні та локальні особливості. Писанка Закарпаття повною мірою досі не введена в науковий обіг. Немає видань та постійно діючої систематизованої експозиції в музейному просторі, що могли б дати уявлення про різновиди, композицію та орнаментику писанки XX ст. на Закарпатті [7, с. 158].

Поодинокі відомості про писанку зустрічаємо в різноманітних часописах чехословацького періоду, проте в наступний період комплексно це питання не було охоплено, що обумовлено частково радянською ідеологією.

У часи незалежності серед відомих публікацій українських етнографів вирізняється комплексна праця професора, багаторічного дослідника регіону Карпат Михайла Тиводара «Етнографія Закарпаття», що побачила світ у 2011 р. Автор у розділі «Писанки» професійно відсвітлює основні технологічні способи виготовлення писанки, її роль у традиційній культурі краю та зміну її функції впродовж сторіччя [11, с. 190-196].

Більш синтетичного аналізу про писанку Закарпаття наразі немає тому, що відомості про неї розпорошені по різноманітних статтях, зокрема проблема висвітлення найдавніших колекцій писанок досі не розв’язана.

В останні роки з’явилися наші розвідки про колекцію писанок з фондів зібрань Комунального закладу «Закарпатський обласний краєзнавчий музей ім. Т. Легоцького» (далі – ЗОКМ), оскільки ми мали нагоду працювати з пам’ятками впродовж певного часу. Однією з перших публікацій про відкриття унікальної колекції писанок часів Підкарпатської Русі була наукова стаття в збірнику матеріалів IX регіонального науково-методичного Інтернет-семінару за загальною редакцією Баяновської М. Р. (Ужгород, 2021 р.). У статті встановлюються факти, що вказують на походження колекції, кількість пам’яток та час її зібрання. Частково висвітлюється те, як колекція опинилась в ЗОКМ [8].

У тезах доповідей «Проблеми дослідження та реконструкції традиційної писанки Закарпаття» до Всеукраїнської науково-практичної Інтернет-конференції «Актуальні питання музеєзнавства, пам'яткознавства» (Мукачево, 2023 р.) висвітлено проблеми, пов'язані із зберіганням та збереженням колекції писанок, оскільки вона була виконана по сирих яйцях, також писанки були неналежним чином взяті на облік, що утруднювало науковим працівникам музею можливість проводити фахові дослідження. Було піднято питання збереження та реконструкції цих пам'яток як однієї з найдавніших колекцій закарпатської писанки [9].

У тезах доповіді «Проблеми наукової атрибуції найдавніших писанок з колекції Закарпатського обласного краєзнавчого музею» (Львів, 2023 р.) висвітлюються питання складності атрибутування, визначення їх локальної прив'язки через неналежним чином складений опис. Робиться спроба визначити локальні варіації писанок за її художніми особливостями. Наголошується на тому, що писанки потребують не лише наукового дослідження, а й швидкої консервації, реставрації та реконструкції задля збереження одного з важливих елементів української культури [7].

Мета дослідження та методологія. З огляду на стан дослідження традиційної писанки першої третини ХХ ст., важливим є всебічний аналіз орнаментики писанок їх класифікація, з'ясування композиційних принципів побудови орнаменту та колориту доповнили б уявлення про українську писанку загалом. Основною метою статті є ввести в науковий обіг систематизовані відомості про домінуючі мотиви колекції писанок 20–30 р. ХХ ст., що перебувають у фондах ЗОКМ.

Виклад основного матеріалу дослідження. У 2018 р. ми працювали експертом в ЗОКМ з колекцією писанок з фондів музею. Писанки зберігались у жахливому стані. Згідно з інвентарною книгою № 1 групи «Етнографія» з'ясувалось, що унікальна колекція писанок була на 90% списана, повторно взята на облік, неправильно атрибутована. Частина пам'яток згідно з актом від 9.11.1956 р. була передана у фонди музеїв Львова, Києва та Москви [2]. Загальна кількість писанок, узятих на облік з музею 1937 р., складає 481 одиницю. Близько ста писанок не покинули фондосховища, їх склали в оцинковане відро та дерев'яну «делітку». Саме це унеможливило наукову роботу музейних працівників. Колекція традиційної писанки Закарпаття викликає значний інтерес, оскільки була зібрана ще на початку ХХ ст., є найдавнішими збереженими зірцями писанок, виконаних на сирому яйці.

Працюючи у фондах ЗОКМ з пам'ятками народного мистецтва у групі зберігання «Етнографія», під час монтування експозиції «Традиційна писанка українців Закарпаття ХІХ – поч. ХХ ст. з фондів зібрань музею», ми виявили шість дерев'яних коробок для зберігання писанок. З'ясувалось, що ці писанки 20–30-х р. з етнографічного музею Підкарпатської Русі в Мукачеві, що засвідчує листівка першої половини ХХ ст. [1]. Припускаємо, що коробки були виготовлені на замовлення для зібраної колекції писанок. Тож цей вид народного мистецтва був поширеним на теренах етноісторичного Закарпаття [6, с. 163].

Можемо стверджувати, що одна з найдавніших колекцій традиційної писанки Закарпаття була комплексно зібрана для Етнографічного музею Підкарпатської

Русі в Мукачеві в 20–30-ті р. ХХ ст. (детальніше див.: Пилип Р. «Традиційна писанка Закарпаття ХХ ст. з фондової колекції Закарпатського обласного краєзнавчого музею імені Тиводара Легоцького» [8]).

На сьогодні 80 пам'яток писанкарства з колекції 20–30-х р. ХХ ст. нами очищено, досліджено, відписано, атрибутовано згідно з вимогами музейної справи та передано на зберігання у фонди ЗОКМ (Рис.1.). Ці та інші матеріали лягли в основу систематизації композиційної будови та виділенні домінуючих орнаментальних мотивів традиційної писанки Закарпаття кінця ХІХ – першої третини ХХ ст. (детальніше див.: Пилип Р. «Проблеми дослідження та реконструкції традиційної писанки Закарпаття» [12]).

Завдяки симетричній структурі візерунку навіть за фрагментами можемо відновити цілісний вигляд писаки. Аналіз орнаментальних мотивів проводиться на основі зазначеної колекції. Така робота була пророблена з писанками долинян Закарпаття першої половини ХХ ст. (Рис. 1.). Проте з'ясувати побутування писанок з цієї колекції важко через безвідповідальну плутанину з назвами сіл в інвентарній книзі. Тільки залучаючи супутні дослідження та фахівців у цій галузі, ми зможемо встановити регіональні особливості та ареали поширення традиційної писанки за етнографічними групами Закарпаття. Розписувалась писанка за допомогою писачка розтопленим воском гранично узагальненими знаками, що найбільше відображали фітоморфні, солярні знаки та хрестовинні структури. На жаль, зараз важко з'ясувати номінацію цих візерунків, оскільки вони не були зафіксовані.

Закарпатські писанкові орнаменти кінця ХІХ – початку ХХ ст. відзначались різноманітністю форм і композиційною будовою. У кожному районі чи навіть селі вирізнялись місцевим колоритом і орнаментом. Кожна майстриня мала свій стиль щодо поєднання барв, розбивки площини яйця, композиції основних орнаментальних мотивів і використання додаткових орнаментальних елементів [11, с. 194].

Замальовки орнаментальних мотивів писанок дають нам можливість виявити основні та другорядні мотиви, провести їх класифікацію, встановити частково номінацію. Всього було замальовано 96 орнаментальних мотивів з 80 писанок. За знаками виділяємо їх у чотири групи візерунків (Рис. 2.).

Перша група відображає фітоморфні мотиви, а саме стебла рослин. Серед цих мотивів з одним стеблом та рисками чи пелюстками трапляються мотиви з трьома стеблами. Іноді такий мотив переростає у вазонку, що є збірним орнаментальним мотивом.

Друга група це складніші хрестаті структури. Такі мотиви на Закарпатті, зокрема у вишивці та ткацтві, мають назву «ружа». Зазвичай у писанці це прямий хрест, що по діагоналі доповнюється смерічками чи пелюстками квітки. У складніших формах переходить у розети. Виявлено ряд хрестоподібних структур з мотивом грабельок на кінцях, що є рукотворним образом.

Третя група візерунків має виразні солярні знаки, цей мотив має багату варіацію та один з найпоширеніших у традиційній писанці Закарпаття першої третини ХХ ст. Зазвичай він утворюється із S-видних мотивів, вусики яких закручують в різні боки. Такий мотив доповнюється додатковими рисками та крапочками.

Рис. 1. Реконструкція писанок 20–30-х р. ХХ ст. долинян Закарпаття. Фонди ЗОКМ. Орнаментальні мотиви «Ружі». Відписав Пилип Р. І.

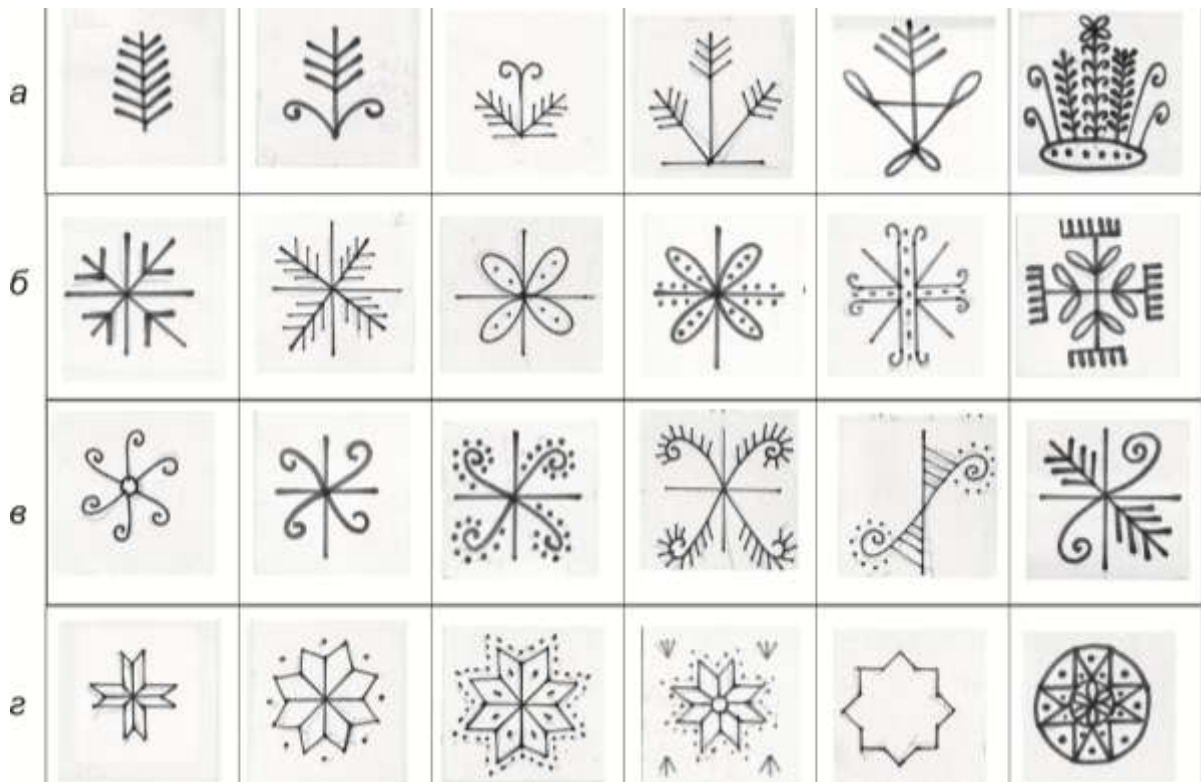

Рис. 2. Домінантні орнаментальні мотиви писанок Закарпаття 20–30-х р. ХХ ст. з фондів ЗОКМ. Закарпаття: а) фітоморфні мотиви, б) хрестоподібні орнаменти, в) солярні знаки, г) зіркові мотиви. Рисунок Пилипа Р.І.

Четверта група візерунків доволі поширена та зображує мотив зірки. Зазвичай зіркові мотиви писанок 20–30-х р. ХХ ст. мають восьмикутні промені з додатковими мотивами: крапками, рисками. Окремо можемо виділити квіткові мотиви різної конфігурації та додаткові орнаментальні мотиви, які формують стрічкові візерунки із ромбів, трикутників, прямих ліній та крапок (Рис. 2).

У науковій літературі зрідка знаходимо номінацію, що відображає орнаментальні мотиви писанки першої полони ХХ ст. Зокрема, зафіксовані назви: спіральки, стилізовані колоски, грабельки, ланцюжки, обручі, листочки, галузки, ріжки, сонечка, зірочки та інші. Розділені на поля писанки називали «поділеними» чи «хрестатими» [11, с. 195].

Найдавніші взірці писанок іноді трапляються з нерозділеними лініями, їх домінуючі орнаментальні мотиви – це багатоколірні квітки «рожі», чотири-восьмигранні розети, спіралевидні мотиви, восьмикутні зірки, ромбовиднопелюсткові квітки, мотиви дерева життя, ці мотиви розміщували на гострому та широкому кінцях писанки або ж по її боках.

На Закарпатті побутували писанки з білим візерунком на червоному, вишневому, синьому чи фіолетовому кольорах, в них гармонійно збалансовано взаємодію тла з білим орнаментом. Така кольорова гама ранніх писанок обумовлена появою анілінових барвників, які продавали мандрівні торгівці. Барвники на початку минулого століття можна було придбати і в дрогеріях (парфумерних), як зазначає Т. Літераті, у місцевій пресі на початку минулого століття було багато згадок про дрогерію Лендвої, причому вона була чітко націлена на запити покупців до кожного сезону чи свята. До Великодня покупців запрошували завітати по спеціальну яскраву фарбу для фарбування пасхальних яєць, а ще по парфумовану воду для поливання дівчат [4].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Аналіз симетричних структур візерунка дає нам можливість атрибутувати окремі пам'ятки писанкарства Закарпаття. Можемо констатувати, що композиційні принципи та деякі домінуючі мотиви традиційної писанки кінця ХІХ – першої третини ХХ ст. в загальних рисах співпадають із загальноукраїнською традицією писанкарства, проте вирізняються колоритом та комбінацією орнаментальних мотивів і мають локальні особливості за основними етнографічними групами українців Закарпаття. Номінація орнаментальних мотивів вкрай утруднена через неналежну фіксацію, проте її розробка важлива для складання експлікації та фахової систематизації орнаментальних мотивів, що допоможе фаховому прочитанню знаків та їх класифікації.

Слід підкреслити, що писанка є вагомою частиною української культури. Наукове та суспільне її осмислення вкрай важливе, позаяк мистецький спадок відіграє важливу роль у національному відродженні, формуванні української самоідентичності та самоусвідомленні.

Література та джерельна база

1. Фонди листівка Фонди ЗОКМ ім. Т. Легоцького. Ф – 3237.

2. Фонди ЗОКМ. Інвентарна книга № 1 групи зберігання «Етнографія».
3. Антонович Є. А. Декоративно-прикладне мистецтво: навч. посіб. для студ. пед. ін.-тів / Є.А. Антонович, Р. В. Захарчук-Чугай, М. Є. Станкевич. Львів: Світ, 1992. 270 с.
4. Літераті Т. Втрачений Ужгород: будинок родини Лендової (Фото) URL: <https://prozahid.com/vtrachenyj-uzhhorod-budynok-rodyny-lendvoi-foto/?fbclid=IwAR0sob1kDb6jH7h8iORMk6BIiW7HJ22-q6i6aMkjWgC50gFsJsTehAtuqjs>
5. Маковский С. Народное искусство Подкарпатской Руси / С. К. Маковский. Прага, 1925.
6. Пилип Р. Колекція писанок з музейних зібрань періоду підкарпатської Русі у фондах Закарпатського обласного краєзнавчого музею ім. Т. Легоцького. Науковий збірник Комунального закладу «Закарпатський обласний краєзнавчий музей імені Тиводара Легоцького» Закарпатської обласної ради. – Випуск ХХ–ХХІ. – Ужгород: ТИМРАНИ, 2022. С. 160-167.
7. Пилип Р. Проблеми наукової атрибуції найдавніших писанок з колекції Закарпатського обласного краєзнавчого музею. Збірник тез доповідей Науково-практичної конференції, присвяченої 200-літтю ЛНГМ ім. Б. Г. Возницького «Львівська національна галерея мистецтв імені Б.Г. Возницького й музейництво в Україні: національна специфіка та європейський контекст» 29 вересня 2023 р., м. Львів. С. 157-161.
8. Пилип Р. Традиційна писанка Закарпаття ХХ ст. з фондової колекції Закарпатського краєзнавчого музею ім. Т. Легоцького. Краєзнавство в інтердисциплінарному контексті розвитку сучасної освіти і науки. Збірник матеріалів ІХ регіонального науково-методичного інтернет-семінару. (м. Ужгород, 22 квітня 2021 року) / за заг. ред. Баяновської М. Р. Ужгород: ФОП Сабов А. М., 2021. С. 97–206.
9. Пилип Р. І. Проблеми дослідження та реконструкції традиційної писанки Закарпаття. Тези доповідей Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції «Актуальні питання музеєзнавства, пам'яткознавства». Мукачево. 2023. С. 47-49.
10. Селівачов М. Р. Лексикон української орнаментики (іконографія, номінація, стилістика, типологія). К.: Ант, 2005. 444 с.
11. Тиводар М.П. Етнографія Закарпаття: історико-етнографічний нарис. Ужгород: Гражда, 2010. 416 с.
12. Українське народознавство: навч. посіб. / за ред. С. П. Павлюка, Г. Й. Горинь, Р. Ф. Кирчіва [та ін.]. Львів: Фенікс, 1994. 608 с.
13. Collection of Customs and Toys. URL: https://www.neprajz.hu/en/gyujtemenyek/collections-of-artefacts/collection-of-ritual-objects/musical_instruments_collection.html
14. Zmizelý svět Podkarpatské Rusi ve fotografiích Rudolfa Hůlky (1887–1961). Praha, 2014. 292 s.

References

1. Fondy lystivka Fondy ZOKM im. T. Lehotskoho. F – 3237.

2. Fondy ZOKM. Inventarna knyha №1 hrupy zberihannia «Etnohrafiia».
3. Antonovych Ye. A. (1992). Dekorativno-prykladen mystetstvo: navch. posib. dlia stud. ped. In.-tiv / Ye.A. Antonovych, R. V. Zakharchuk-Chuhai, M. Ye. Stankevych. Lviv. Svit, 270 .
4. Literati T. Vtrachenyi Uzhhorod: budynok rodyny Lendvoi (Foto) URL: <https://prozahid.com/vtrachenyj-uzhhorod-budynok-rodyny-lendvoi-foto/?fbclid=IwAR0sob1kDb6jH7h8iORMk6BIiW7HJ22q6i6aMkjWgC50gFsJsTehAtuqjs>
5. Makovskyi S. (1925). Narodnoe yskusstvo Podkarpatskoi Rusy. S.K. Makovskyi. Praha.
6. Pylyp R. (2022). Kolektsiia pysanok z muzeinykh zibran periodu pidkarpatskoi Rusi u fondakh Zakarpatskoho oblasnoho kraieznavchoho muzeiu im. T. Lehotskoho. *Naukovi zbirnyk Komunalnoho zakladu «Zakarpatskyi oblasnyi kraieznavchyi muzei imeni Tyvodara Lehotskoho» Zakarpatskoi oblasnoi rady*. Vypusk XX–XXI. Uzhhorod: TIMPANI, 160-167.
7. Pylyp R. (2023). Problemy naukovoï atrybutsii naidavnishykh pysanok z kolektsii Zakarpatskoho oblasnoho kraieznavchoho muzeiu. *Zbirnyk tez dopovidei Naukovo-praktychnoi konferentsii, prysviachenoï 200-littiu LNHM im. B.H. Voznytskoho «Lvivska natsionalna halereia mystetstv imeni B.H. Voznytskoho y muzeinytstvo v Ukraini: natsionalna spetsyfika ta yevropeyskyi kontekst» 29 veresnia.*, Lviv. 157-161.
8. Pylyp R. (2021). Tradytsiina pysanka Zakarpattia KhKh st. z fondovoi kolektsii Zakarpatskoho kraieznavchoho muzeiu im. T. Lehotskoho. *Kraieznavstvo v interdystsyplinarnomu konteksti rozvytku suchasnoi osvity i nauky. Zbirnyk materialiv IKh rehionalnoho naukovo-metodychnoho internetseminaru*. (m. Uzhhorod, 22 kvitnia 2021 roku) / za zah. red. Baianovskoi M. R. Uzhhorod: FOP Sabov A. M., 97–206.
9. Pylyp R.I. (2023). Problemy doslidzhennia ta rekonstruktsii tradytsiinoï pysanky Zakarpattia. *Tezy dopovidei Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi Internet konferentsii «Aktualni pytannia muzeieznavstva, pamiatkoznavstva»*. Mukechevo. 47-49.
10. Selivachov M. R. (2005). Leksykon ukrainskoi ornamentyky (ikonohrafiia, nominatsiia, stylistyka, typolohiia). K.: Ant, 444.
11. Tyvodar M.P. (2010). Etnohrafiia Zakarpattia: istoryko-etnohrafichnyi narys. – Uzhhorod: Grazhda, 416.
12. Ukrainske narodoznavstvo: navch. posibnyk (1994). za red. S. P. Pavliuka, H. Y. Horyn, R. F. Kyrchiva [ta in.]. Lviv: Feniks, 608. ISBN 5-87332-037-3.
13. Collection of Customs and Toys. URL : https://www.neprajz.hu/en/gyujtemenyek/collections-of-artefacts/collection-of-ritual-objects/musical_instruments_collection.html
14. Zmizelý svět Podkarpatské Rusi ve fotografiích Rudolfa Hůlky (1887–1961). Praha, (2014). 292.

Стаття надійшла до редакції 25.10.2023 р.
Стаття прийнята до друку 09.11.2023 р.